

darulfunun ilahiyat

KİTAP DEĞERLENDİRMESİ / BOOK REVIEW

Doğan Kaplan'ın “Yazılı Kaynaklara Göre Alevilik” Adlı Eserinin Değerlendirmesi

A Review of “Alevism According to Written Sources” by Doğan Kaplan

Doğan Kaplan, *Yazılı Kaynaklara Göre Alevilik* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2.Baskı,2010)
ISBN: 978-975-389-605-4

Neslihan Avcı

Anahtar Kelimeler

Yazılı Kaynaklar, Sözlü Kültür, Buyruklar, Alevilik, Tarih ve Din

Keywords

Written Sources, Oral Culture, Commandments, Alevism, History and Religion

Doğan Kaplan'ın kaleme aldığı “Yazılı Kaynaklara Göre Alevilik” adlı eser, Aleviliğin sözlü kültüre dayalı tarihinden ziyade, temel yazılı kaynaklarına odaklanmaktadır. Aleviliğin sosyal, siyasi nedenlerden kaynaklı “kapalı toplum” özelliği sergilemesinden ve bundan dolayı varlığını sözlü kültüre dayalı olarak sürdürmesinden yola çıkan yazar, bu sözelliğin dayandığı yazılı ürünlerin de mevcut olduğunu ileri sürmektedir. Yazara göre, Aleviliğin yazılı kaynakları olduğu ya da olabileceği gerçeği göz ardı edilmiştir. Bu bağlamda yazar, Aleviliğin başlıca yazılı kaynakları olarak Buyrukları gündeme getirmiş ve bu Buyrukların hem köken hem de içerik bakımından incelenmesini esas almıştır. Eser, giriş kısmından sonra toplam üç bölümden oluşmaktadır. Yazar, eserin önemine, kavramsal çerçevesine, araştırmanın yöntemi ve kaynaklarına giriş bölümünde ayrı bir parantez açarak ilerlemiştir.

Kitabın genel hatlarına dair bilgilerin verildiği giriş bölümünde, “Kızılbaşlık, Alevilik-Bektaşılık ve Diğer Kavramlar” başlığı altında, öncelikli olarak “Kızılbaş” sözcüğünün tarihsel arka planına dikkat çeken yazar, çağdaş kaynaklarda konunun nasıl irdelendiğine

* Sorumlu Yazar: Neslihan Avcı (Doktorant), Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Halk Bilimi Ana Bilim Dalı, Ankara, Türkiye.
E-posta: neslihanavci@hacettepe.edu.tr ORCID: 0000-0001-9186-0740

Atf: Avcı, Neslihan. “Doğan Kaplan'ın “Yazılı Kaynaklara Göre Alevilik” Adlı Eserinin Değerlendirmesi.” *darulfunun ilahiyat* 34, 1 (2023): 317–322. <https://doi.org/10.26650/di.2023.34.1.1275876>

dair çeşitli saptamalarda bulunmuştur. Kızılbaş sözcüğünü, kızıl (kırmızı) ve baş kelimelerinden oluşan bir terkip şeklinde açıklayan yazar, siyasi bir simge olarak Safevi hanedanını destekleyen Türkmenler için de Kızılbaş sözcüğünün kullanıldığını vurgulamıştır. Şah Haydar'ın askerlerine dokuma yünden (çuha) kırmızı bir taç giydirdiği, insanların onlara “Kızılbaş” dediği ve böylelikle kırmızı tacı ilk defa Şeyh Haydar'ın giydirdiği bilgisini dönemin Arap tarihçisi Nehrevâli'nin aktarımlarından veren yazar, modern dönem İran ve Osmanlı tarihi uzmanlarının büyük bir kısmının da Kızılbaş isminin tarihsel olarak Safevileri destekleyen Türk zümrelerinin ortak adı olduğu, on iki dilimli ve kırmızı başlığın köken olarak Şah Haydar tarafından icat edildiği konusunda hemfikir olduklarını ileri sürmüştür. Konuyu siyasi tarih penceresinden de ele alan yazar, Kızılbaş isminin başta Osmanlı olmak üzere, tüm Safevi aleyhtar tarihçilerce de olumsuz sıfatlarla beraber kullanılmaya başlandığını gündeme getirmiştir. Bunda özellikle Yavuz Sultan Selim'in Safevileri büyük bir tehlike olarak görmesinin etkili olduğunu aktaran yazar, Osmanlı-Safevi çekişmesinde, Kızılbaşlarla savaşın meşruiyeti için Şeyhülislamdan fetva alınmasını ise çatışmada dini argümanların kullanılması ile açıklamıştır. Yazara göre, dini argümanların kullanılmasının altında iki neden yatmaktadır: Birincisi, siyaset ve din ilişkisi; ikincisi Safevi Devleti'ni kurmakla birlikte, ordusunun da başat ögesini oluşturan Türkmen kabilelerin Anadolu kökenli olması ve Safevilerin insan kaynağı bakımından istedikleri zaman Anadolu'dan güç alabilmeleridir.

Yavuz Selim-Şah İsmail çatışmasında Şah İsmail'in yenilmesini dolaylı olarak Kızılbaşlığın da yenilmiş olması şeklinde değerlendiren yazar, bu kelimenin “rafizi, mülhid, zındık, evbâş” gibi dışlayıcı sıfatlardan sonra zamanla “mum söndürenler, ana-bacı tanımayanlar” şeklinde yergi ögeleri taşıyan sıfatlarla da anıldığını belirtmiştir. Yazara göre, tüm bu hakaretamiz ifadeler, kavramın sahipleri tarafından da Kızılbaşlığın kullanım alanını kısıtlamış ve 19. yüzyılın sonlarına doğru Kızılbaşlık yerine Alevilik ifadesinin kullanımını yaygınlaştırmıştır. Güncelde Alevilik ya da Alevilik-Bektaşilikle birlikte kullanılan bu olgunun Bektaşilikle ilgisinin detaylı bir çalışmayı gerektirdiğini aktaran yazar, inançları ve geleneksel yapıları büyük oranda benzerlik gösteren bu iki dini grubun sosyal nitelik olarak birbirinden ayrıldığını ileri sürmektedir.

Eserin araştırma yönteminde Mezhepler Tarihi'nin yöntembilimsel yaklaşımının ve diğer disiplinlerin yöntemlerinin benimsendiğini aktaran yazar, eserin ana başlıkları altında irdelenen konuları özetlemiştir. Araştırmanın kaynaklarına dair bilgilerin verildiği kısımda ise eserin temel kaynağını oluşturan Buyrukları maddeler hâlinde sıralamış, Safeviler-Kızılbaşlık ilişkisi ile ilgili tarihsel kaynakları ve Buyruklarla ilgili yapılan modern çalışmaları aktarmıştır.

“Kızılbaşlığın Kaynağı Olarak Buyruklar ve Buyrukların Kökeni” adlı birinci bölümde, Aleviliğin yazılı kaynaklarına yazılı ve sözlü kültür bağlamında değinilmiş, Buyrukların Alevi kültüründeki yeri ve ne zaman ortaya çıktığı ile ilgili saptamalarda bulunulmuştur. Yazar bu bağlamda, öncelikli olarak Aleviliğin “sözlü kültüre” dayalı yapısının nedenlerini Alevi toplumların merkezi yapıdan uzak bir yaşam sürdürmeleriyle açıklamış, demografik değişimlerle de günümüz Türkiye’inde daha görünür bir toplum yapısına dönüştüğünü aktarmıştır. Bununla birlikte yazar, temeli sözlü kültüre, toplumsal hafızaya dayalı Aleviliğin yazılı ürünlerinin olması meselesinin ise bu gelenekte herhangi bir çelişki yaratıp yaratmadığını sorgulamaktadır. Yazara göre, Aleviliğin yazılı kaynakları olan Buyrukların düşünce ve anlatım özelliği dikkate alınırca, sözlü geleneklerin sahip olduğu özelliklerle paralellik gösterdiği anlaşılmaktadır. Eserde müstakil başlıklar altında da verilen yazılı kaynaklar, önem sırasına göre tasnif edilmiştir. Geçmişte belli ölçüde eğitilmiş olan dedelerin, taliplerine başta Buyruklar olmak üzere yazılı kaynaklardan hareketle Aleviliği öğrettiklerini aktaran yazar, eğitim imkânından uzak kalan Alevilerin zamanla bu yazılı kaynakları okuyamamaları ve böylelikle de sözlü kültürden kalma törensel uygulamalarla varlıklarını sürdürebildiklerini aktarmıştır. Ancak Türkiye’de, özellikle 1990 sonrasında Aleviler ve Alevilik hakkında yayın patlamasının yaşanması, Alevi toplumlarının da evlerinde bulunan eserleri gün yüzüne çıkarmalarını beraberinde getirmiş ve Aleviliğin yazılı kaynaklara sahip olduğu gerçeği ortaya çıkmıştır. Eserin temelini oluşturan Buyruklarla ilgili köken araştırmasına giden yazar, Buyrukların nerede, ne zaman, hangi koşullarda ortaya çıktığıyla ilgili kesin bir bilginin olmadığını belirtirken, modern dönemlerde gerek akademik kökenli araştırmacılar gerekse Alevi kökenli araştırmacılarca ortaya konan değerlendirmelerin konu hakkında açıklayıcı olacağı görüşündedir. Bu kapsamda, Fuat Köprülü’nün kaleminden çıkan *Türk Edebiyatının İlk Mutasavvıfları* adlı çalışma, eserde sıkça bahsi geçen Buyruklarla ilgili ilk bilginin verildiği kaynak olarak gösterilmektedir.

Yazar, Buyrukların ortaya çıktığı dönemi ise Buyruk yazmalarının çoğunun Şeyh Safiyüddin’e nispet edilmesinden dolayı, Safeviler dönemine bağlamaktadır. Bununla birlikte, Buyrukların sahip oldukları döneme göre de güncellendiklerini ileri süren yazar, bu hususun Buyrukları takip ederek somutlaştığı görüşündedir. Eserde Buyrukların kaynakları ise; *Temel Dini Kaynaklar*, *Tasavvufi Kaynaklar*, *Hurûfi Metinleri*, *Sözlü Kültür: Kızılbaş Ozanların Nefes ve Değişleri* şeklinde tasnif edilmiş ve ayrıntılı bir biçimde irdelenmiştir. Müstakil başlıklar altında verilen bu kaynaklarda, Aleviliğin esasları ve dini ritüelleri ile yazılı kaynaklar arasındaki paralellikler irdelenmiştir.

“Buyruklarda Sufilik ve Dört Kapı-Kırk Makam Anlayışı” adlı ikinci bölümde,

Buyruklarda tasavvufi-ahlaki boyutun işlenişi üzerinde durulmuştur. Yazar, Buyruklarda kullanılan dilin genellikle tasavvufi bir dil olmasından hareketle, İslam düşünce tarihinde tasavvufun geçirdiği aşamalara değinerek konuya giriş yapmıştır. Bu bağlamda, tasavvuf tarihçilerinin İslam tasavvufunu/sufiliğini ortaya çıkış ve gelişme süreçleri açısından *Zühd dönemi*, *Tasavvuf dönemi*, *Tarikatlar dönemi* şeklinde üç döneme ayırdıklarını belirtmiştir. Sufiliğin, “tasavvuf” döneminde bir ilim dalı olarak ortaya çıkmasından yola çıkan yazar, sufilerin tasavvufun “meşruiyeti” açısından zahir ulemasıyla anlaşmazlıklar yaşadıklarını ve tartışmalara giriştiklerini aktarmaktadır. Yazara göre bu sorunsal, tasavvufun zaman içerisinde geliştirdiği dilin zahir ulemasınca sakıncalı bulunmasından kaynaklıdır.

Buyruklarda, Aleviliği tarihsel adıyla Kızılbaşlığı ifade etmek için kullanılan tabirlere değinen yazar, Buyrukların içerisinde “yol”, “erkan” ve “sürek” kavramlarının tercih edildiğini aktarmıştır. Eser içerisinde müstakil başlıklar altında verilen diğer bir husus ise “yol” a girenlerin sahip olması gereken niteliklerle ilgilidir. Bu doğrultuda, taliplerin birbirlerine, rehberlerine ve mürşitlerine karşı davranışları irdelenmiş ve uyulması gereken temel kurallar sıralanmıştır. Yolda uyulması gereken kurallar dizisi, Şeyh Safi’nin taliplere söylediklerinden hareketle, maddeler hâlinde aktarılmıştır.

Eserde, “Dört Kapı-Kırk Makam ve İnsan-ı Kâmil” anlayışına dair ise tarihsel bir okuma benimsenmiş ve çeşitli eserlerden örneklere değinilmiştir. İlk dönem tasavvuf kaynaklarında “dört kapı” anlayışıyla ilgili bilgiye rastlanmadığını gündeme getiren yazar, bazı eserlerde dolaylı yoldan “dört kapı” anlayışına yer verildiğini ancak bu anlayışın ilk olarak *Fakr-nâme* adlı eserde görüldüğünü ileri sürmüştür. Buyruklarda ise kırk makamın ne olduğu hususuna dair net bir tutumun belirtilmediğini, Şeyh Safi’nin Buyrukları’nda makam ve hâllere göndermelerde bulunduğunu, makam ve hâllerin ne olduğuyula ilgili değerlendirmelerin yapıldığını, ancak toplu bir şekilde makamlardan bahsedilmediğini savlamıştır. Eserde “şeriat”, “tarikat”, “marifet”, “hakikat” anlayışı ayrı ayrı başlıklarla irdelenmiş, Buyruklarda bu anlayışa nasıl temas edildiğine dair bilgiler verilmiştir.

“Buyruklarda Ele Alınan Tarikat Erkânları” adlı üçüncü bölümde ise bir tarikat içerisinde uygulamaya yönelik erkânlardan ve çeşitli tasavvufi-ahlaki meselelerden bahsedilmiştir. Eser içerisinde “Üç Sünnet-Yedi Farz” anlayışı bağlamında zikredilen esaslar, müstakil başlıklar altında incelenmiş ve daha sonra tarikat uygulamalarında görülen sembolik unsurlara geçilmiştir.

Kendine özgü birtakım esasları olan tarikat uygulamaları; ikrar, secde-i niyaz, dâr, cem, taç, kemer gibi sembolik unsurlarla tartışılmıştır. Buyruklarda “ikrar”ın yani bir tarikata girip bir mürşitten el almanın önemine sıklıkla yer verildiğini belirten

yazar, kelime anlamı yalvarmak olan “niyaz”ın ise Alevilikte ve Buyruklarda nasıl karşılık bulduğuna dikkat çekmiştir. Yazara göre, Kızılbaşlıkta bâtinî yorumlardan biri de niyaz ve secde konusunda kendini göstermektedir. Alevilikteki “benim kıblem insandır” anlayışının dedeye veya pîre niyaz ve secde edilmesine karşılık geldiğini aktaran yazar, Buyruklarda bu anlayışın temelini Hz. Âdem’in yaratılışına kadar götürüldüğü ve insana yapılan secdenin aslında Allah’a yapılan secde olduğunu belirtmiştir. Arapça fiil anlamı; dönmek, dolaşmak, deveran etmek; isim anlamı ise ev olan “dâr”ın, Alevilikte ağaç ve meydan anlamlarına paralel olarak ele alındığını ve talibin cemde meydana çıkıp durması anlamına geldiğini aktaran yazar, bazı Buyruklarda dört tarihsel kişiye nispetle “Dâr-ı Fâtıma, Dâr-ı Mansur, Dâr-ı Fazlı, Dâr-ı Nesimi” olarak dört dârdan bahsedildiğini de vurgulamıştır.

Eserde “Cem Erkânı” hususuna ayrı bir parantez açan yazar, Arapça fiil kökünden gelen cemin toplanma ve bir araya gelme anlamına geldiğini, Buyruklarda ise ayn-ı cem, cem’iyyet, ayn-ı cem cem’iyyeti ve meydan şeklinde ifade edildiğini belirtmiştir. Buyruklarda çeşitli bağlamlarda bahsedilen taç ve hırkanın ise kişinin ilgili tarikata girişinin sembolik olarak resmileştiği ve tarikatın temel simgelerinden olduğu belirtilmiştir. Şeyh Safî Buyrukları’nda, tacın yedi kişiye geldiği yönünde bilgilerin yer aldığını aktaran yazar, tacın kişilere göre farklı renklerle tasvir edildiğini belirtmiştir. Bu bağlamda, Hz. Adem’in tacı beyaz, Hz. Nuh ve Hz. İbrahim’in yeşil, Hz. Musa’nın sarı, Hz. İsa’nın mavi, Hz. Muhammed’in beyaz ve Hz. Ali’nin kırmızı renktedir. Buyruklarda geçen tarikatta kemer bağlama ve on yedi kemerbeste hususuna da dikkat çeken yazar, bu anlayış çerçevesinde iki mesaj verildiğini ileri sürmüştür: Kemer bağlama ile verilen mesaj on iki imam inancı ve burada belleri bağlanan Hz. Ali ve on iki imamdır. On yedi kemerbeste ise sahabeden kimlerin Hz. Ali’nin imametini ve velayetini kabul ettikleri ya da Alevilikte makbul olan sahabilerin kimler olduğu mesajıdır. Yazara göre, Buyruklar’da on yedi kemerbestenin kimler olduğuyla ilgili verilen listede bazı isimlerin sahabe olmadıkları dikkat çekmektedir. Yazarın gündeme getirdiği bir diğer husus ise suç kavramı ve bu suça istinaden verilen cezalar üzerinedir. Bu doğrultuda, işlenen suçun mahiyetine göre verilen cezaların değişmekte olduğunu aktaran yazar, verilen en büyük cezanın *düşkünlük* olup, bireyin izole bir yaşam sürdürmeye mahkûm edilmesi gibi sonuçlar doğurduğunu belirtmiştir. Eserde bu konu, “Tarikatta Günah” başlığı altında irdelenmiş ve bu günahlar “küçük günahlar”, “orta/ara günahlar” ve “büyük günahlar” hâlinde tasnif edilmiştir.

Eserin sonuç kısmında ise yazar, kitapta başlıklar hâlinde ele aldığı konuları özetleyerek tarihi olay ve olgulardan bahsetmiştir. Yazar, eserin temel konusu olan Buyruklarla ilgili olarak Kızılbaşlığın, on iki imamı önceleyen, ehl-i beyt sevgisini bayraklaştırmış bir tarikat şeklinde görünürlük kazandığını ileri sürmüştür.

Doğan Kaplan'ın kaleminden çıkan “Yazılı Kaynaklara Göre Alevilik” adlı bu eser, pek çok farklı nedenden kaynaklı olarak sözlü geleneğe bağlı sürdürülen Aleviliğin yazılı kaynaklarla da desteklenebileceği tezini eserin temel problematiği hâline getirmiştir. Bu açıdan bakıldığında kitap, alanında özgün bir çalışmadır. Yazarın akıcı bir üslupla irdelediği hususlar, Buyrukların muhtevasında yer alan esaslar ile Aleviliğin sözlü gelenekte sürdürülen uygulamalarına işaret eden bir kurgulamayla ele alınmıştır. Ancak karşılaştırmaların yapıldığı noktalarda güncelden ziyade, geçmişte kapalı bir toplum olarak geleneklerini sürdüren Alevilik ön plana çıkarılmıştır. Demografik değişimlerle birlikte, kırsaldan kente göçün Alevi toplumlarda ve Alevi geleneklerinde yarattığı değişim, eser içerisinde değinilmeyen hususlar arasındadır. Giriş bölümünde Aleviliğin anlaşılmasında köşe taşlarından olan tarihi olay ve olgulara değinen yazar, Aleviliğin merkezde değil çevrede kalmış olduğunu, ilerleyen bölümlerde ise özellikle 1990 döneminde Alevilik hakkında bir yayın patlaması yaşandığını aktarmıştır. Ancak toplumların kendileriyle birlikte geleneklerini de yanlarında getirdikleri, geldikleri yerde ise o yerin kültürüne ve sosyal normlarına maruz kaldıkları bir etkileşim olan göç olgusunun, eserde yeteri kadar irdelenmediği söylenebilir. Bu bağlamda, günümüz Türkiye'sinde şehirlerde ve kırsalda sürdürülen Aleviliğin gerek dini gerekse kültürel doğası bakımından nasıl bir farklılık ya da paralellik gösterdiğine dair bilgilere yer verilmemesi, eserin eksik bir yönünü işaret etmektedir. Elbette, eserin genel muhtevasının “göç” üzerine kurgulanmamış olması, bu hususa kasıtlı bir yer vermeme nedenselliğini açıklayabilmektedir. Ne var ki Aleviliğin ve dini bir otorite olan dedelik makamının kentleşmeyle değişen/değişmeyen yönleri, kentlerdeki dernekleşme faaliyetlerinin kültürel ve dini olgulara nasıl bir yön çizdiği ihmal edilmemesi gereken bir husustur.

Eserde karşılaşılan diğer bir noksanlık ise Bektaşilikle ilgilidir. Alevilik ifadesinin semsiye bir kavram olarak Kızılbaşlık yerine kullanıldığını aktaran yazar, Alevi-Bektaşî şeklinde kullanılan olgunun açıklamasını ise oldukça yüzeysel bir dille ifade etmiştir. Dolayısıyla demografik değişimlerle farklı bir boyut kazanan Alevilik gibi, her ne kadar benzer özellikler taşısa da sosyal açıdan birtakım farklılıklar gösteren Alevi-Bektaşî olgusu, eserin satır aralarında kalmıştır. Tüm bunların yanı sıra, eser içerisinde ele alınan konuların yazar cephesinde objektif bir bakış açısıyla irdelenmesi, pek çok farklı disiplinden okuyucunun yararlanabileceği bir kaynak özelliği taşımasını beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda, kitapta sıklıkla bahsi geçen Buyrukların nüshalarına ekler bölümünde yer verilmesi, yazarın bilimsel ilkelere dikkat ettiği gerçeğini göstermektedir.